

## IKKINCHI BO'LIM

### O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING KONSTITUTSIYAVIY TUZUMI PRINSIPLARI

#### IV bob. Davlat suvereniteti va uning konstitutsiyaviy asoslari

##### *1-§. Suverenitet tushunchasi*

O'zbekiston Respublikasining amaldagi Konstitutsiyasi birinchi bo'limi "Asosiy prinsiplar" deb atalib, unda davlatning asoslari va konstitutsiyaviy tuzumning prinsiplari mustakamlangan. Mazkur bo'lim 4 ta bobining har biri alohida konstitutsiyaviy tuzum asoslarini, ularning prinsiplarini mustahkamlagan. Shuning uchun "Davlat suvereniteti", "Xalq hokimiyatchiligi", "Konstitutsiya va qonunning ustunligi" va "Tashqi siyosat" konstitutsiyaning prinsiplari emas, konstitutsiyaviy prinsiplar yoki boshqacha aytganda, davlatning asoslari hisobalanib, ularning har biri ma'lum prinsiplar asosida tashkil qilinadi. Bu prinsiplar esa, shu boblarning tegishli moddalarida mustahkamlangan.

Konstitutsiyaning birinchi bo'limi 1-bobi "Davlat suvereniteti" deb atalgan. Davlat suvereniteti, ayrim mualliflar qayd qilganidek, prinsip emas, davlatning asosi (tayanchi) hisoblanuvchi davlat-huquqiy institutdir. Ya'ni, u prinsipdan keng, boshqacha qilib aytganda o'zining prinsiplariga ega. Prinsipni konstitutsiyaning birgina moddasida mustahkamlab qo'yish mumkin bo'lsa, masalan, davlat hokimiyati tizimining bo'linishi prinsipi (11-modda), davlat huquqiy institutlari bir nechta moddalarda mustahkamlanadi. "Davlat suvereniteti"ga taalluqli konstitutsiyaning 6 ta moddasi mavjud. Shunday qilib, suverenitet institut bo'lib, suverenitetni hurmat qilish esa, prinsip hisoblanadi.

Umuman, suverenitet atamasi baynalmilal so'z, atama, u fransuzcha so'zdan kelib chiqib, "oliy hokimiyat" degan ma'noni beradi. Suverenitet atamasi XVI asrdan beri shu ma'noda ishlatilib kelin-

moqda. Suverenitetning “oliy hokimiyat, mustaqillik” degan tushunchasi fransiyalik J. Boden tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib<sup>1</sup>, u hozirgacha shu ma’noda barcha xalqlar davlatchiligida ishlatilib kelinadi. Ozodlik, mustaqillik uchun kurashlar “suverenitet” uchun kurash bilan mustahkamlanib, xalqaro ahamiyat kasb etgan.

Suverenitet so‘zi davlat-huquqiy masalalarda xalqqa, millatga va davlatga nisbatan ishlatiladi. Davlat va mamlakat so‘zlari ko‘pincha aynan bir ma’noda ishlatilgani uchun davlat suverenitetini mamlakat suvereniteti deb ham tushunish mumkin. Bu yerda aynan mamlakat suvereniteti haqida gap ketib, u davlat suvereniteti orqali ifodalanadi.

Suverenitet – davlat hokimiyatining mamlakat ichkarisida oliyligi va davlatning tashqi munosabatlarda mustaqilligidir.

Davlat faqat haqiqiy suverenitetga ega bo‘lgan taqdirdagina, xalqning rasmiy vakili sifatida xalq irodasini ifoda eta oladi va fuqarolarning huquqlarini, manfaatlarini to‘la hajmda ta‘minlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Aks holda O‘zbekistonning sobiq Ittifoq tarkibidagi holati vujudga keladi. Shu paytda rasmiy suveren davlat hisoblanuvchi O‘zbekiston 80-yillarning oxirida Ittifoq vakillarining zo‘ravonliklaridan o‘z fuqarolarini himoya qila olmagan.

Faqat O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan so‘nggina haqiqiy davlat suverenitetiga tom ma’noda ega bo‘ldi. Konstitutsiyamizning 1-moddasida “O‘zbekiston – suveren demokratik respublika” deb belgilanishi davlat suverenitetining huquqiy asosi hisoblanadi. 2-moddada davlat xalq irodasini ifoda etishi, 3-moddada, O‘zbekiston Respublikasi o‘zining milliy davlat va ma‘muriy-hududiy tuzilishini, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining tizimini belgilashi, ichki va tashqi siyosatini amalga oshirishi, davlat chegarasi va hududi daxlsiz va bo‘linmasligining belgilanishi davlat suvereniteti real voqelik ekanligini ko‘rsatadi. Hatto 4-moddada belgilangan mamlakatda davlat tili o‘zbek tili ekanligi ham davlat suverenitetining amaliy ifodasidir.

Davlat suverenitetining muhim belgisi davlat hokimiyatining mamlakatning Konstitutsiyasi va qonunlaridan boshqa hech narsa

<sup>1</sup> Bu haqda qarang: Azizxo‘jaev A. va boshqalar. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga sharh. – T.: TDYuF, 2008. – 19-bet.

bilan cheklanmasligidir. Davlat suvereniteti o'rnatilgan mamlakat hududida boshqa hech qanday hokimiyat tuzilmalari bo'lmasligi kerak. Davlat suvereniteti amal qiladigan mustaqil davlatda qonuniy davlat organlarining hech qanday vakolatlariga boshqa hech qanday siyosiy va boshqa kuchlar tajovuz qilmasligi kerak.

Konstitutsiyaning 10-moddasida belgilanishicha O'zbekiston xalqi nomidan faqat u saylagan respublika Oliy Majlisi va Prezidenti ish olib borishi mumkin. Jamiyatning biron-bir qismi, siyosiy partiya, jamoat birlashmasi, ijtimoiy harakat yoki alohida shaxs O'zbekiston xalqi nomidan ish olib borishga haqli emasligi davlat suverenitetining natijasidir.

Davlat suvereniteti mustaqil davlatning ajralmas xususiyati bo'lib, davlatning xalqaro huquq subyekti sifatidagi o'rnini belgilovchi shart hamdir.

O'zbekiston mustaqil mamlakat va davlat suverenitetiga ega bo'lganligi uning xalqaro munosabatlardagi teng asosda ishtirokini ta'minlaydi. O'zbekistonni BMTga va boshqa xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'lishi, xalqaro shartnomalarda ishtirok etishi, shuningdek, xalqaro jarayonlarning rivojlanishiga ma'lum ta'sir qilishi davlat suverenitetiga egaligi sharofatidir.

Davlat suvereniteti, mamlakatning kelajagini belgilashda katta ahamiyatga ega. Mamlakat har jihatdan to'la mustaqil bo'lsagina, uni suverenitetga ega davlat hisoblash mumkin. Mustaqillik natijasida davlatning suverenitetga xos jihatlari namoyon bo'ladi.

1991-yil 31-avgustda respublikamiz o'z mustaqilligini e'lon qilgach, davlat suverenitetiga ega bo'ladi. Ya'ni, mamlakat ichkarisida ham, tashqarisida ham (tashqi faoliyatda) hech kimning roziligisiz, ishtirokisiz, ko'rsatmasisiz har qanday masalalarni hal qilish imkoniyati tug'ildi. Bunga, eng avvalo, o'zimiz xohlagancha, o'zimizga mos va milliy an'analарimiz aks etgan konstitutsiyaning qabul qilganimiz misol bo'ladi.

Konstitutsiya, eng avvalo, suverenitetning huquqiy asosi bo'lib, davlat suverenitetini qonuniy mustahkamladi. Konstitutsiyaning birinchi bobi "Davlat suvereniteti" deb atalishi ham suverenitetning O'zbekiston uchun ahamiyati yuqori ekanligini ko'rsatadi.

Konstitutsiyaning 1-moddasidagi “O‘zbekiston – suveren demokratik Respublika” degan prinsip normani O‘zbekistonning kelajak hayotini belgilovchi asos deyish mumkin. Bu qoida O‘zbekistonning mustaqilligini o‘rnatadi, mustaqillikning oliy maqsadi esa, eng avvalo, o‘zbek xalqining izzatini joyiga qo‘yishdir. Mustaqillik, suverenitet natijasida davlat faoliyatini yangicha qurish, xalq manfaatini yo‘lida xizmat qildirish imkoniyati vujudga keldi. Konstitutsiyaning 2-moddasida bu shunday ifodalanadi: “Davlat xalq irodasini ifoda etib, uning manfaatlariga xizmat qiladi. Davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat va fuqarolar oldida mas’uldirlar”. Davlatning xalq manfaatlariga xizmat qilishiga erishish demokratik jamiyat qurishda eng muhim shartdir.

Suverenitet natijasida O‘zbekiston o‘zining milliy davlat va ma’muriy-hududiy tuzilishini, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining tizimini belgiladi, ichki va tashqi siyosatni amalga oshirish imkoniyati vujudga keldi (Konstitutsiyaning 3-moddasi). Ana shu imkoniyat tufayli O‘zbekiston davlat boshqaruv shaklining demokratik ko‘rinishi – respublika shaklini o‘rnatdi. Davlat vakillik hokimiyati organlari tizimi: Oliy Majlis va xalq deputatlari mahalliy Kengashlari tizimini, sud hokimiyati tizimini, ijro hokimiyati tizimini o‘rnatdi. Natijada birinchi marta sud hokimiyatning mustaqil tarmog‘i sifatida e’tirof etildi.

Prezidentlik boshqaruv shakli qonuniy mustahkamlandi, mahalliy miqyosda “hokim” lavozimi joriy qilindi.

Keyingi vaqtlarda davlat qurilishi va boshqaruvi sohasida erkinlashtirish siyosati olib borilayotganligi, Parlament institutining rivojlantirilganligi, ikki palatali parlamentga o‘tilganligi, hukumatning vakolatlari kengayayotganligi, O‘zbekistonning suverenitetga egaligi, uning natijasida ichki va tashqi masalalarni mustaqil hal qilish huquqiga egaligi natijasidir.

Mustaqillik va suverenitetning mazmun-mohiyati o‘xshash bo‘lsa-da, ular to‘g‘risida turli ta’riflar mavjud. Lekin eng lo‘nda, ishonarli va tushunarli ta’rif Prezident tomonidan berilgan ta’rifdir. O‘zbekiston Prezidenti mustaqillikni har tomonlama his qilgan holda “Mustaqillik bu huquqdir” deb ta’rif bergan. Haqiqatan ham, mustaqillik O‘zbekistonga, uning xalqiga keng imkoniyatlar va va-

kolatlar berdi. Endigi masala ana shu vakolat va imkoniyatlardan to'g'ri, vaqtida foydalana bilish hisoblanadi.

## ***2-§. O'zbekiston – Respublika shaklidagi davlat***

Konstitutsiyaning 1-moddasida “O'zbekiston – suveren demokratik respublika” deb qonuniy mustahkamlab qo'yilishi mamlakatimizni respublika shaklidagi davlat ekanligini ko'rsatadi.

Umuman dunyodagi barcha mamlakatlar, boshqaruv shakliga ko'ra, ikki turda bo'ladi, ya'ni ayrim mamlakatlar monarxiya boshqaruvida, ayrim mamlakatlar respublika boshqaruv shaklida mavjud. Boshqaruvning qaysi shaklini tanlash, shu asosda yashash mamlakatlar xalqlarining xohish-irodasiga bog'liq. Davlat boshqaruvining respublika shakli monarxiyaga nisbatan keyinroq vujudga kelgan bo'lib, ko'pincha monarxiya boshqaruv shakli xalq xohish-irodasiga to'g'ri kelmay qolgan, taraqqiyotga to'sqinlik qilgan paytlarda respublika shakliga o'zgartiriladi. Masalan, Fransiya, Eron, Italiya avval monarxiya davlati bo'lgan bo'lsa, hozir respublikadir. Bu degani boshqaruvning monarxiya shakli yomon (salbiy), respublika shakli yaxshi (ijobiy) degan xulosani keltirib chiqarmasligi kerak. Chunki, shunday monarxiya davlatlari borki, masalan, Angliya, Yaponiya, Gollandiya, Shvetsiya va hokazolar, ulardagi demokratiya respublika davlatlaridan kam emas.

Mamlakatni monarxiya yoki respublika shaklidagi boshqaruv deb hisoblashga eng birinchi va asosiy sabab, davlat boshlig'ining qanday yo'l bilan lavozimga kelishidir. Monarxiya davlatlarida monarx-davlat boshlig'i umrbodga avloddan-avlodga o'tish asosida lavozimga kelsa, respublika shaklidagi davlatlarda davlat boshlig'i faqat saylov orqali va ma'lum muddatga lavozimni egallaydi. Saylov har xil bo'lishi mumkin, prezidentlar ayrim mamlakatlarda umumxalq tomonidan, ayrim mamlakatlarda parlament tomonidan, ayrim mamlakatlarda maxsus tashkil qilinadigan organlar tomonidan saylanadi.

Prezidentni monarxdan farqi u saylagan xalq, organ oldida mas'uliyatli bo'ladi.

Davlat boshqaruv shaklida davlat boshlig'ining lavozimga kelishi usulidan tashqari, boshqa hokimiyat organlarining tashkil etilishi, shakllantirilishi va faoliyati shakllari, hokimiyat tuzilmalarining bir-biri bilan munosabati o'z xususiyatlariga ega. Ya'ni, ularga respublika yoki monarxiya shakli ta'sir qiladi.

O'zbekiston Respublikasi o'z taraqqiyotini respublika boshqaruv shaklida ko'rdi va respublika boshqaruv shaklini konstitutsiyada mustahkamladi.

Bu degani O'zbekistonda davlat boshlig'i Prezident bo'lib, u ma'lum muddatga, respublika fuqarolari tomonidan umumiy, to'g'ridan-to'g'ri, teng saylov huquqi asosida, yashirin ovoz berish yo'li bilan saylanadi.

Respublika boshqaruv shaklining bir necha turlari mavjud, ayrim manbalarda uning ikki turi<sup>1</sup>, ayrim manbalarda uch turi<sup>2</sup> ko'rsatiladi.

Haqiqatan ham, hozirgi davlatchilik tajribasida respublikaning uch turi prezidentlik respublikasi, parlamentar respublika, respublikaning aralash shakli (yarim prezidentlik) uchrab turibdi.

Prezidentlik respublikasida prezident fuqarolar tomonidan saylanadi. Prezidentning yakka o'zi parlament ishtirokisiz hukumatni shakllantiradi (ayrim paytlarda hukumatni ham o'zi boshqaradi), hukumat faqat prezident oldida hisob beradi, parlament hukumatga ishonchsizlik votumi bildirsa olmaydi, prezident parlamentni tarqatish huquqiga ega bo'lmaydi, hukumat a'zolari bir vaqtning o'zida parlament a'zolari bo'la olmaydi. Bunga AQSh, Meksika davlatlarini misol qilish mumkin.

Parlamentar respublikalarda prezident parlament tomonidan saylanadi. Parlament saylovlarida eng ko'p ovoz olgan partiya rahbari hukumat boshlig'i lavozimini egallaydi va hukumatni tuzadi. Parlament hukumat faoliyati ustidan to'liq nazorat qiladi. Hukumatga nisbatan ishonchsizlik votumi bildirish mumkin. Bunday holda hukumat to'g'ridan-to'g'ri iste'foga chiqadi. Prezident hukumat taklifiga ko'ra parlamentni tarqatib yuborishi mumkin. Huku-

---

1 Qarang: Tadjixanov U. va boshqalar. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi. Darslik. – T.: Sharq, 2001. 240-bet.

2 Qarang: Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. Учебник. – М.: Норма, 1998. – С. 122–123.

mat a'zolari parlament a'zolari orasidan saylanib, parlamentdagi o'rnini ham saqlab qoladi. Bunday davlatlarga Italiya va Germaniya ko'rsatish mumkin.

Respublikaning aralash shaklida (yarim prezidentlik) prezident fuqarolar tomonidan saylanadi, hukumatni o'zi shakllantiradi va hukumat unga hisob beradi. Parlament hukumatga ishonchsizlik votumi bildirishi mumkin. Prezident parlamentni tarqatib yuborishi mumkin. Hukumat a'zolari bir vaqtning o'zida parlament a'zosi bo'la olmaydi. Parlament hukumatni nazorat qilish vakolati-ga, mexanizmiga ega bo'ladi.

Agar yuqoridagilarga e'tibor bersak, O'zbekistonda respublikaning aralash (yarim prezidentlik) shakli mavjud ekanligi haqida tasavvurga ega bo'lamiz. Chunki, Prezident aholi tomonidan saylanadi, hukumatni tuzishda prezident va Oliy Majlis ishtirok etadi, hukumat prezident va Oliy Majlis oldida javobgar. Hukumat faoliyatini Oliy Majlis nazorat qiladi, Oliy Majlis hukumatga nisbatan ishonchsizlik votumi bildirishi mumkin. Prezident Oliy Majlis palatalarini tarqatib yuborishga haqli.

Dunyodagi barcha mamtakatlar o'z davlat boshqaruv shaklini belgilar ekan, albatta, shu boshqaruv shakli xalq irodasiga mos bo'lishini nazarda tutadi, tarixiy an'analarni hisobga oladi, jahon tajribalaridan foydalanadi.

O'zbekistonda keyingi vaqtlarda erkinlashtirish doirasida amalga oshirilgan islohotlar, davlat boshqaruv shaklining mukammal bo'lishiga, demokratik prinsiplarga mos tushishiga ta'sir qildi. Prezident, parlament, hukumat vakolatlarining qayta taqsimlanishi, ular o'rtasidagi aloqalarning chuqurlashuvi boshqaruv shaklining mukammallashuviga olib kelmoqda.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgan paytdan to hozirgacha bo'lgan davrda prezident maqomining o'zgarib borayotganligi, uning vakolatlari parlament va hukumatga o'tib borayotganligi, demokratlashtirishning chuqurlashib borayotganini bildiradi.

Prezidentning bir vaqtning o'zida Vazirlar Mahkamasi Raisi bo'lishi tajribasining bekor bo'lishi, keyinchalik prezidentning ijro hokimiyati boshlig'i bo'lish tajribasining bekor bo'lishi davlat boshqaruvini demokratlashtirishning ishonchli ko'rsatkichidir.

### *3-§. Davlat va fuqaro munosabatlari*

Davlat va fuqaro munosabati davlatchilik tarixida markaziy masalalaridan bo'lib kelgan. Davlat va fuqaro munosabatini qanday tashkil qilishga davlat kimning manfaatini himoya qilishi, kimning irodasini ifoda etishi hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qilgan.

Davlat va fuqaro munosabati davlat suverenitetiga nima aloqasi bor, degan savol tug'ilishi mumkin.

Aytish mumkinki, bu munosabatni qanday tashkil qilishga davlat suverenitetining to'g'ridan-to'g'ri aloqasi bor. Faqat davlat suveren davlat bo'lgandagina fuqarolar bilan o'zi xohlagancha, manfaatlar mutanosibligi asosida munosabatni o'rnatishi mumkin.

Bundan tashqari, suverenitet faqat davlat suvereniteti bilan cheklanmaydi, xalq suvereniteti ham mavjud bo'lib, bu orqali xalq o'z irodasini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Konstitutsiyaning 2-moddasida davlat xalq irodasini ifoda etishi, uning manfaatlariga xizmat qilishi qonuniy mustahkamlab qo'yilgan. Bu qoida davlat va fuqaro munosabatini tashkil etishda asosiy prinsip hisoblanadi. Konstitutsiyaning barcha davlat va fuqaro munosabatlariga taalluqli qoidalari, normalari shu qoidaga mos kelib, uni ro'yobga chiqarishga qaratiladi. Masalan. Konstitutsiyaning 42-moddasidagi "Davlat jamiyatning madaniy, ilmiy va texnikaviy rivojlanishiga g'amxo'rlik qiladi", 43-moddasidagi "Davlat fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlangan huquqlari va erkinliklarini ta'minlaydi" yoki 53-moddadagi "Davlat iste'molchilarning huquqi ustunligini hisobga olib..." degan qoida fuqaro manfaatini himoya qilishda davlat asosiy mas'ul ekanligini ko'rsatadi.

Davlatning xalq irodasini ifoda etishi (xalq bu O'zbekiston fuqarolari), uning manfaatlariga xizmat qilishi, Konstitutsiyaning 2-moddasida yanada aniqlashtirilib, davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat va fuqarolar oldida mas'uldirlar, deb belgilab qo'yildi. Sababi, davlat organlari (vakillik, ijro, sud) davlatning aniq vazifalarini hal qiladigan, shunga yarasha davlat tomonidan yetarli vakolatlar bilan ta'minlangan tuzilmadir. Xuddi shuningdek, mansabdor shaxslar ham davlat vakilidir. Davlat organlari



va mansabdor shaxslar davlatning fuqarolar oldidagi mas'uliyatini amaliy jihatdan bajaradigan davlat vakilidir. Davlat juda keng tushuncha. Davlatning fuqarolar oldida mas'uliyati, umumiy ma'noda, deklarativ tushunchaga o'xshab qoldi. Davlatning fuqarolar oldidagi mas'uliyati aniq usullar, mexanizmlar orqali hayotiy voqeaga aylanishi mumkin. Bu esa, davlat organlari va mansabdor shaxslarning fuqarolar oldida mas'uliyatining belgilanishi bilan davlat mas'uliyati ro'yobga chiqarishini bildiradi.

Sobiq Ittifoq davrida qabul qilingan birorta konstitutsiyada davlatning, davlat organlari va mansabdor shaxslarning fuqarolar oldida mas'ulligini belgilovchi (hatto deklarativ xarakterda bo'lsa ham) qoida va norma uchratmaymiz. Aksincha, ularda fuqarolarning davlat oldidagi mas'uliyati haqida ko'plab normalar mavjud edi.

Davlat, davlat organlari, mansabdor shaxslarning fuqarolar oldida mas'ulligi fuqarolik jamiyatining ham asosiy shartlaridandir, faqat fuqarolik jamiyatidagina bunday mas'ullik real voqeaga aylandi.

Shuning uchun ham Prezident tomonidan ilgari surilgan Konsepsiyada davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining fuqarolar oldida mas'uliyatini kuchaytirish uchun "O'zbekiston Respublikasida jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi va "Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqqligi to'g'risida"gi qonunlar qabul qilish zarurligi ko'rsatib o'tildi<sup>1</sup>.

Davlat organlari faoliyati qanchalik ochiq bo'lar, shuningdek, ularning faoliyati ustidan samarali jamoatchilik nazorati o'rnatilar ekan, davlatning fuqarolar oldidagi mas'uliyati kuchayib boradi va davlat-fuqaro munosabatida fuqaro manfaati ustunligi ta'minlanadi.

Davlatning fuqaro oldidagi mas'ulligining konstitutsiya normasida belgilanishi bilan ish tugamagan, davlat organlari, mansabdor shaxslarning fuqarolar oldida mas'ulligi boshqa joriy qonunlarda ham mustahkamlangan. Masalan, "Fuqarolarning murojaatlari to'g'risida"gi Qonunda fuqarolarning murojaatlarini aniq muddatda ko'rish zarurligi belgilangan. Bunday holatlarni boshqa qonunlarda ham ko'rish mumkin.

---

<sup>1</sup> Qarang: Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2010. – 31, 46-betlar.

#### *4-§. Davlat suverenitetining amaliy ifodasi va mamlakat chegarasi hamda hududining daxlsiz va bo'linmasligi*

Davlat suvereniteti har bir mamlakatga, har qanday masalalarni mustaqil hal qila olish imkoniyatini beradi. Eng avvalo davlatning mustaqilligi unga o'zining milliy davlat tuzilishini, ma'muriy-hududiy tuzilishini, davlat hokimiyati va boshqaruv organlari tizimini mustaqil, xalq xohish-irodasidan kelib chiqib hal qilish imkoniyatini beradi.

O'zbekiston Respublikasida davlat tuzilishining unitar shakli o'rnatilgan. Ya'ni, respublikamizda davlatning unitar shakliga xos barcha belgilar mavjud. Shu bilan birga, O'zbekistonning davlat tuzilishi shaklini unitar deb e'tirof etish bilan, uning unitar davlat sifatida o'ziga xos xususiyati mavjudligini ham ko'ramiz. Ya'ni, mamlakatimiz tarkibida suveren Qoraqalpog'iston Respublikasi mavjud bo'lib, O'zbekiston bilan Qoraqalpog'iston Respublikasining o'zaro munosabati federatsiya davlatida uchraydigan munosabatlar asosida bo'lmasdan, konstitutsiya doirasida tuziladigan shartnomalar hamda bitimlar bilan tartibga solinishi beliglab qo'yilgan. O'zbekiston o'z ma'muriy-hududiy tuzilishini ayrim manbalarda uchrab turadigan ma'muriy-hududiy bo'linish asosida emas, mamlakatni boshqarishning qulay bo'lishi nuqtai nazaridan kelib chiqib hal qilgan. Ya'ni, O'zbekiston hududi Qoraqalpog'iston, viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar va qishloqlar (ovullar) deb ataluvchi hududiy birliklardan tashkil topgan. O'zbekiston ma'muriy-hududiy birliklar sifatida shularni tanlab olgan.

O'zbekiston suveren davlat sifatida davlat hokimiyati organlari tizimi, ularning turlari, hatto nomlarini ham o'zi belgilagan. Bunda hokimiyatning tizimi qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linishi asos qilib olingan bo'lsa, har bir hokimiyat organining nomlanishiga, ularning har birining tizimi o'ziga xos xususiyatlarida tuzilishiga e'tibor berilgan. Hokimiyat organlari oliy (markaziy), mahalliy organlardan iborat tarkibda tuzilgan.

Qonunchilik hokimiyati organi – Oliy Majlis bo'lib, u avval bir palatali, so'ng ikki palatali qilib tashkil qilingan, ijro hokimiyati Vazirlar Mahkamasiga yuklangan. Dastlab ijro hokimiyatini

boshqarish prezidentga tegishli bo'lgan bo'lsa, keyinchalik prezidentning bu vakolati bekor qilindi. Ijro hokimiyatining markaziy organlari sifatida vazirlik, qo'mita, agentlik, kompaniyalar belgilandi.

Mahalliy miqyosda ham davlat hokimiyati vakillik va ijro hokimiyati organlari tashkil qilindi. Vakillik hokimiyati xalq deputatlari Kengashlariga, ijro hokimiyati hokimlarga yuklanib, ularning ikkalasiga hokimlar boshchilik qilishi belgilab qo'yildi.

O'zbekiston Respublikasi o'zining sud tizimini (Konstitutsiyaviy sud, Oliy sud, Oliy xo'jalik sudlari) mustaqil belgiladi. Har bir sudning tizimi ham alohida belgilandi.

O'zbekistonda, bundan tashqari, biror hokimiyat tizimiga kirmaydigan, alohida vazifalarni bajaruvchi davlat organlari ham faoliyat ko'rsatadi, masalan, Markaziy saylov komissiyasi, Prokuratura, Milliy xavfsizlik xizmati, Markaziy bank va boshqalar.

Yuqoridagilarning barchasini O'zbekiston mustaqil ravishda o'rnatgan, tashkil qilgan.

O'zbekiston davlat suverenitetiga ega bo'lgach o'zi mustaqil ravishda ichki va tashqi siyosatni amalga oshira boshladi. O'zbekistonning ma'muriy-hududiy tuzilishi, davlat hokimiyati tizimini, mustaqil olib borayotgan ichki va tashqi siyosatni darslikning keyingi boblarida kengroq yoritamiz.

Davlat suverenitetining muhim xususiyatlaridan biri mamlakat chegara va hududining daxlsizligidir. Konstitutsiya qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi o'n birinchi sessiyasidagi, Prezidentimiz nutqida: *"Bugun esa Vatanimiz muayyan chegara va qiyofa kasb etdi"*<sup>1</sup>, — deb qayd qilingan edi. Shu sessiyada qabul qilingan, hayotimiz dasturi bo'lib qolgan Konstitutsiyada esa "O'zbekistonning davlat chegarasi va hududi daxlsiz va bo'linmasdir" deb mustahkamlab qo'yildi (3-modda).

Haqiqatan ham, ma'lum hududning bo'lishi davlatning ajralmas xususiyati, shartidir. Davlat (mamlakat) aniq bir hududda faoliyat ko'rsatadi. Hudud esa, ma'lum chegaraga ega. Ana shu chegarani davlatning rozilgisiz hech kim, hech qanday ichki va tashqi kuch o'zgartira olmaydi.

---

<sup>1</sup> Qarang: Karimov I.A. O'zbekiston — kelajagi buyuk davlat. — T.: O'zbekiston, 1992. 4-bet.

O'zbekiston chegarasini o'zgartirish, chegara o'zgarishiga sabab bo'luvchi respublika tarkibiga yangi davlat tuzilmalarini qabul qilish, ularni O'zbekiston tarkibidan chiqarish masalasi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining birgalikdagi vakolatiga kiradi (78-modda 6, 10-bandlar). Boshqa hech kim, hech qanday organ yoki tuzilma chegara o'zgartirish vakolatiga ega emas.

O'zbekiston chegarasi aniq belgilangan bo'lishi bilan birga u daxlsizdir. Bu degani uni hech qanday yo'l bilan, hatto zo'rlik ishlatib ham o'zgartirish mumkin emas. O'z navbatida, O'zbekiston ham o'z chegarasini boshqa davlatlar hududi, chegarasi hisobiga kengaytirishga urinmaydi. Chunki, Konstitutsiyaning 17-moddasida boshqa davlatlar hududi, chegarasining daxlsizligini hurmat qilish belgilangan.

O'zbekiston severen davlat sifatida o'z hududining bo'linib ketishiga yo'l qo'ymaydi. Hududi bo'linishi uchun qilinadigan har qanday harakatlarga qarshi tegishli choralarni ko'radi.

O'zbekistonning suverenligi hududining, chegaralarining daxlsizligini barqaror saqlash imkonini berdi. Rasmiy ravishda mustaqil respublika hisoblanib, Ittifoq tarkibida turgan vaqtda, markazning ko'rsatmasi, irodasi bilan ayrim hududlarni boshqa respublikalarga o'tib ketish hollari uchrab turar edi. Bu boshqa respublikalar misolida ham tez-tez uchrab turgan. Respublikalarni chegara va hududlarini Markaz tashabbusi bilan, ayrim hollarda faqat bir kishining istagi bilan osongina o'zgartirish mumkinligining o'zi har qanday respublika rasmiy mustaqil davlat hisoblansada, aslida suveren huquqi bo'lmaganligini ko'rsatuvchi isbotdir.

O'zbekiston, haqiqatan ham, suveren davlat bo'lgach, bunday o'zboshimchalik barham topdi.

### ***5-§. Davlat tili, boshqa millatlarning tili, urf-odatlari va an'analari hurmat qilinishi***

Til insonni boshqa jonzotlardan ajratib ko'rsatuvchi asosiy vositadir. Undan tashqari u – millatni aniqlashdagi asosiy vosita ko'rsatgich. Tilning rivojlanishi, uning davomiyligi, boqiyliigi undan

foydalanuvchi millatning ma'naviyatiga bog'liq. Lekin, til qo'shimcha himoya qilinmasa, zaiflashib, oqibatda yo'qolib ketishi mumkin. Buning misoli sifatida ittifoq davrini eslash mumkin. O'zbek tili, sho'rolar davrida faqat turmushda ishlatiladigan tilga aylanib qoldi. Natijada ko'plab o'zbek millati vakillari boshqa tilni yaxshi o'rganishga e'tibor berib, o'z ona tilini esdan chiqara boshladi. O'zbek tili davlat miqyosida emas oilalardan ham siqib chiqarildi.

Shuning uchun Ittifoqning oxirgi yillarida ilg'or fikrlovchi ziyolilar, demokratik kuchlar o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish orqali o'zbek tilining mavqeini saqlab qolish uchun kurash olib bordi.

O'zbek tiliga davlat tili maqomini berish uchun kurash mustaqillik uchun kurashning debochasi bo'ldi. Natijada 1989-yil 21-oktabrda "Davlat tili to'g'risida"gi Qonun qabul qilinib, o'zbek tiliga davlat tili maqomi berildi. Bu Ittifoq davrida mustaqillik uchun, suverenitet uchun qilingan eng katta harakat edi. Shu paytdan boshlab o'zbek tili rivojlanishining yangi bosqichi boshlandi.

Amaldagi Konstitutsiyamizning 4-moddasida: "O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir", – deb belgilandi. Bu qoida "Davlat suvereniteti" bobida bejiz belgilanmadi. Ma'lumki, davlat tiliga ega bo'lish suveren davlatga xos xususiyat. O'zbekistonning suveren davlat bo'lishi bir tomondan o'zbek tilining ta'minlanishi, rivojlanishiga imkon yaratsa, o'z navbatida aniq tilning (o'zbek tilining) davlat tili maqomiga ega bo'lishi suverenitetni ta'minlovchi vosita hisoblanadi. Suverenitet va davlat tili bir-biri bilan bog'liq hodisadir (kategoriyadir).

O'zbek tilining davlat tili maqomiga ega bo'lishi, **birinchidan**, barcha qonunlar, qonunosti hujjatlari davlat tilida tayyorlanishini va amal qilishini ta'minlaydi. Bu narsa fuqarolarga qonunlarni yaxshi tushunish imkoniyatini yaratadi. **Ikkinchidan**, barcha davlat idoralarida ish yuritish, hujjatlarni tayyorlash o'zbek tilida olib borilishini ta'minlaydi. Bu ham aholi ko'pchilik qismining davlat idoralarida o'zi tushunadigan, biladigan tili orqali zarur ishlarda, tadbirlarda ishtirok etishiga imkoniyat yaratadi. **Uchinchidan**, o'zbek tilining davlat tili hisoblanishi bu tilni boshqa millat vakillari tomonidan ham o'rganish zaruratini vujudga keltiradi, o'zbek tili mamlakat doirasidan chiqib, boshqa davlatlar hududida

ham o'z o'rniga ega bo'ladi. O'zbekiston bilan aloqa qiluvchilar, o'zbek tilini o'rganishga e'tibor beradi.

Xalqaro munosabatlarda, anjumanlarda o'zbek tilida ma'ruzalar qilish ham O'zbekiston suverenitetining to'la ifodasi bo'ladi.

O'zbekiston demokratik jamiyat qurar ekan, taraqqiyotga xavf soluvchi millatchilik va buyuk davlatchilik shovinizmining har qanday ko'rinishlarini rad etdi va bular mamlakatimizda hech qachon bo'lmasligining choralari ko'rdi. O'zbekiston ko'p millatli davlat hisoblanadi. Mamlakatda yashovchi barcha millat va elatlarning tengligini ta'minlamay turib, barqarorlikka erishib bo'lmaydi. Millat va elatlarning tengligi faqat qonunlarda belgilab qo'yish bilangina emas, amalda ta'minlansa, ijobiy natija beradi. Millat va elatlarning jamiyat hayotida tengligini ta'minlashda ko'plab vositalar mavjud bo'lib, ular orasida barcha millat va elatlarning, *birinchidan*, tillarini hurmat qilish va uning rivojlanishiga sharoit yaratish, *ikkinchidan*, millat va elatlarning an'analari hurmat qilish, ularning rivojlanishiga sharoit yaratish ta'sirli, kuchli va samarali vositadir.

Mamlakatimizda turli (rus, qozoq, tojik, turkman) tillarda o'qish tashkil qilingan maktablarning mavjudligi, turli tillarda ommaviy axborot vositalari (jurnal, gazeta, eshittirishlar) faoliyat ko'rsatishi buning amaliy ifodasidir. Faoliyat ko'rsatayotgan turli millatlarning milliy-madaniy markazlari, kamchilikni tashkil etayotgani millatlarning milliy an'analari yo'q bo'lib ketmasligi, ularning millat sifatida yashab, rivojlanishiga yordam beradi.

Ayrim sobiq Ittifoq respublikalari (Boltiqbo'yi respublikalari) kabi O'zbekistonda boshqa millat va elatlarning tili, urf-odatlarini cheklashga qaratilgan hech qanday urinish yo'q va bunday cheklashlarni qonun hujjatlarida ham uchratmaymiz.

O'zbekiston o'z taraqqiyotini mamlakatda yashovchi barcha millatlarning tengligi, milliy madaniyatining rivojlanishi natijasida ko'radi.

O'zbekistonning davlat suvereniteti, barcha millatlarning rivojlanishiga teng imkoniyat yaratib bergan va bu Konstitutsiyada o'z ifodasini topgan. "O'zbekiston o'z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlari va an'analari hurmat qilinishini ta'minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi", — deyiladi Konstitutsiyaning 4-moddasida.

Respublikada yashovchi boshqa millat va elatlarning tillari, urf-odatlar va an'analarini hurmat qilish, ular haqida hech qanday cheklovchi qoidalar yo'qligi hamda ularni himoya qilish va rivojlanishiga olib keluvchi turli jarayonlarni yaratish, tadbirlarni belgilash bilan amalga oshiriladi.

## ***6-§. O'zbekistonning davlat ramzlari. Poytaxti.***

Har qanday davlat o'zining davlat ramzlariga ega bo'lib, ular davlat mustaqilligini ifodalovchi belgilardir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 5-moddasida davlat ramzlari sifatida bayroq, gerb va madhiya belgilangan. Davlat ramzlarida mamlakat xususiyatlari, taraqqiyot yo'li aks ettirilib, har birining tuzilish shakli, maqsadi, ishlatilishi alohida qonunlar bilan tasdiqlanadi.

Davlat ramzlaridan biri bayroq bo'lib, "O'zbekiston Respublikasining Davlat bayrog'i to'g'risida"gi qonun 1991-yil 18-noyabrda qabul qilingan<sup>1</sup>. Bayroq mamlakatimiz hududida ilgari mavjud bo'lgan qudratli saltanatlar bayrog'iga xos bo'lgan eng yaxlit an'analarni davom ettirgan holda respublikaning tabiatiga xos bo'lgan xususiyatlarni, xalqimizning milliy va madaniy sohalardagi o'zligini aks ettirgan. Bayroqning ko'rinishi, rangi, undagi belgilarning chuqur ma'nosi bor. Bayroqdagi moviy rang osmon va musaffo suv ramzidir. Oq rang tinchlik va poklik timsoli, yashil rang O'zbekistonning go'zal tabiatini bildiradi. Bayroqdagi qizil chiziqlar hayot manbai qon ifodasidir. Yarim oy va yulduzlar osmonimiz musaffoligi va tinchligini bildiradi. Bayroqlar qachon va qayerda o'rnatilishi, bayram va boshqa munosabatlar sababli o'rnatilishi qonunda belgilab qo'yilgan.

Davlat ramzlaridan yana biri gerb bo'lib, u davlatning rasmiy emblemasi hamdir. U muhrlarda, turli rasmiy hujjat nusxalarida, pul birligida aks ettiriladi. Uning ko'rinishi va ishlatilishi ham maxsus qonun bilan belgilanib, bunday qonun 1992-yil 2-iyulda qabul qilingan<sup>2</sup>.

---

<sup>1</sup> O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1992-yil, 1-son, 27-modda.

<sup>2</sup> O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1992-yil, 1-son, 328-modda.

O'zbekiston gerbining markazida afsonaviy humo qushi tasviri o'rin olgan bo'lib, u baxt-saodat va erksevarlik ramzidir. Gerbdagi sakkiz qirrali yulduz respublikamizning sobit qadamliligi va barqarorligi timsolidir. Undagi quyosh yo'limizni hamisha yorug' va nuraflshon bo'lishini bildirsa, oltin boshqoq rizqimizning bus-butun bo'lishi orzuimiz ekanligini bildiradi. Gerbdagi paxta O'zbekistonning milliy boyligiga ishoradir. Boshqoq va paxtadagi tasma esa, xalqlarimiz do'stligi, hayot rishtalari orqali bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Davlat ramzlaridan yana biri madhiyadir. Davlat madhiyasi fuqarolarga vatanparvarlik g'oyasini singdiruvchi chaqiriqdir. Madhiya she'r va musiqa vositasida ifodalanadi. Davlat madhiyasi tantanali marosimlarda, davlat tomonidan o'tkaziladigan marosimlarda ijro etiladi. Madhiya matni, musiqasi va qo'llanish tartibi qonun bilan belgilangan bo'lib, shunday qonun, 1992-yil 10-dekabrda qabul qilingan<sup>1</sup>. Davlat ramzlarining ahamiyati, muhimligi hisobga olinib, Jinoyat kodeksining 215-moddasida davlat ramzlariga hurmatsizlik qilish uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

Davlatga xos belgilardan biri – bu davlat poytaxtining mavjudligidir. Poytaxt mamlakatning bosh shahri hisoblanadi va uning alohida maqomi belgilanadi.

Konstitutsiyamizning 6-moddasi poytaxt masalasiga bag'ishlanib, unga ko'ra, O'zbekiston Respublikasining poytaxti – Toshkent shahridir. Shu qoidaning o'zi Toshkent shahri maqomiga ta'sir qiladi.

Poytaxt bosh shahar hisoblanishi bilan birga, ma'muriy markaz hamdir. Qoidaga asosan, poytaxtda davlat boshlig'i idorasi (Prezident Mahkamasi), hukumat, parlament va markaziy sud idoralari joylashadi. Moliya muassasalarining markaziy idoralari markazda joylashadi. Poytaxt ma'lum bir viloyat hududida joylashsa-da, u markazga bo'ysunadi, ya'ni u viloyatga teng keladigan daraja – ma'muriy-hududiy tuzilish maqomiga egadir.

O'zbekistonning poytaxti Toshkent shahri bo'lib, u poytaxtga tegishli barcha belgi va xususiyatlarga ega. Toshkent O'zbekiston-

---

<sup>1</sup> O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1992-yil, 1-son, 52-modda.



ning eng katta (aholi soni, hududi jihatidan ham) shahridir. U eng yirik siyosiy va iqtisodiy markazdir. Unda barcha markaziy davlat va jamoat idoralaridan tashqari, madaniy-ma'rifiy muassasalarning ham asosiy qismi joylashgan. Mamlakatda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning 20 foizga yaqini poytaxt – Toshkentda ishlab chiqariladi.

Toshkentda xorijiy mamlakatlarning vakolatxonalari, BMT va uning tizimidagi UNESCO, UNISEF kabi xalqaro tashkilotlar, YeXHT vakolatxonalari joylashgan.

Keyingi vaqtlarda Toshkentda olib borilayotgan ishlar, Toshkentning poytaxt sifatidagi qiyofasi, vazifasi rivojlanishiga ta'sir ko'rsatmoqda.

O'zbekiston xalqi hisobida davlatning suverenitetga erishishi natijasida xaqiqiy mustaqillik namoyon bo'lishi eng muhim voqeadir.

Mamlakatimizdagi hamma o'zgarishlarning asosi davlat suverenitetiga ega bo'lishlikdir. Bu masala Konstitutsiyada yetarli darajada mustahkamlandi.

Hozirgi paytda ham suverenitetni mustahkamlash, u bilan bog'liq xavfsizlikni, mamlakat chegaralarini saqlash ishlari ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

O'zbekistonning jahon hamjamiyatida to'la huquqli ishtirokchiga aylanishi ham suverenitet natijasidir.

### **Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:**

- 1. Suverenitet nima?*
- 2. Davlat suvereniteti nima?*
- 3. O'zbekiston qachon davlat suverenitetiga ega bo'ldi?*
- 4. O'zbekistonning suverenitetga ega bo'lishi ahamiyati qanday?*
- 5. O'zbekistonning davlat suvereniteti qanday masalalarni hal qilish imkonini beradi?*
- 6. O'zbekiston chegarasi va hududlari bo'linmas va daxlsizligining ahamiyati qanday?*

7. Davlat tili va suverenitet masalasi qanday bog'liq?
8. O'zbekistonda boshqa millat, elatlarning tili, urf-odatlarini qanday muhofaza etiladi?
9. Davlat ramzlari nimalar, ularning ahamiyati qanday?
10. Poytaxtning maqomi qanday?

## V bob. Xalq hokimiyatchiligining konstitutsiyaviy asoslari

### *1-§. Hokimiyat tizimida davlat hokimiyati*

Hokimiyat ijtimoiy kategoriya (hodisa) bo'lib, kishilik jamiyatining barcha davrida (hatto davlat bo'lmagan davrda ham) mavjud bo'lgan. Hokimiyat doimiy ravishda ijtimoiy munosabatlarga, shaxsiy munosabatlarga ta'sir qilib keigan.

Hokimiyat boshqalarga nisbatan ustun turish, buning uchun kuchga ega bo'lish va boshqalarga nisbatan ta'sir qila olishdir<sup>1</sup>.

Agar hokimiyatga tushunish oson bo'lgan eng oddiy ta'rif beradigan bo'lsak, u ijtimoiy hodisa; kishilik jamiyatining barcha boshqichlarida mavjud bo'lgan va jamiyat rivojlanishi bilan rivojlanib borgan; hokimiyatning rivojlanishi jamiyat rivojiga yoki aksincha, jamiyat rivoji hokimiyatga ta'sir etgan; hokimiyat munosabatida ikki tomon: birinchisi – hokimiyat subyekti yoki hokimiyat egasi, ikkinchi tomon – shu subyektga bo'ysunuvchi tomon bo'ladi; hokimiyat, albatta, kuchga ega bo'ladi. Umumlashtirib aytadigan bo'lsak, hokimiyat boshqalarga nisbatan huquqqa ega bo'lish, kuchga ega bo'lish va boshqalarga ta'sir qilishdir. Boshqalar deganda alohida shaxs yoki shaxslar, jamoa, oila, jamiyatni tushunish mumkin. Shuning uchun hokimiyatning turlari, ko'rinishi turli-tuman.

Insonlar o'rtasidagi munosabatlarda hokimiyat ongga asoslanadi va u ongli hokimiyatdir. Ongga asoslanmagan, instinktga asoslangan hokimiyat ham bo'lishi mumkin: hayvonlar to'dasida kuchli hayvon o'z ta'sirini boshqalarga o'tkazishi ham hokimiyatdir.

Hozirgi kunda davlat mavjud bo'lgan davrda ham davlat hokimiyati bilan birga boshqa hokimiyatlar ham mavjud. Oilada oila boshlig'i hokimiyati, jamoat birlashmalaridagi hokimiyat, diniy tashkilotlaridagi hokimiyat va hokazolar.

Ta'sir doirasiga qarab siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy hokimiyat bo'lishi mumkin.

Bu yerda asosiy e'tiborni siyosiy hokimiyatga qaratamiz, chunki siyosiy hokimiyat davlat tomonidan amalga oshiriladi.

---

<sup>1</sup> Hokimiyat masalasi "Davlat va huquq nazariyasi"da kengroq o'rganiladi.